

Příběhy českých alchymistů a mystiků

Jan A. Novák

Kořeny v neznámé minulosti

Motto:

**Je vlastností nevzdělance věřit jen ze zvyku.
Je nesmysl vybírat si mezi názory ten pravý podle toho,
kolik lidí mu věří.**

Giordano Bruno, renesanční filosof a hermetik

„Sto let, to málo je, sto let je příliš moc / za každým životem přec dřímá hrobu noc,“ říká se v básni přisuzované staročínskému básníkovi Li Poovi. Ale když se nakonec čas začne krátit, většina lidí usoudí, že spíš než moc je to málo. Pokud nevěříme na nějaký posmrtný ráj (a to jde při jasném rozumu dost těžko), pak představa kamene mudrců nabízejícího věčné mládí už tady na zemi vylepšená o nevyčerpatelný zdroj hmotných prostředků v podobě zlata je víc než lákavá. A nejen to: nejspíš je stará jak lidstvo samo, protože biologická omezenost lidského života, stejně jako nouze, visely jako Damoklův meč nad každým odjakživa. Šlo se s tím sice vypořádat pomocí představy, že čím větší bída a utrpení v tomhle životě, tím spíš přijde odměna v podobě věčného blaha po smrti,

ale nebudeme si nic namlouvat: přesvědčit se o tom nejde. Chtělo by to něco, co funguje už tady a teď.

Když to trochu zjednodušíme, tak alchymie řešení tohotohle problému nabízí. Jejím cílem je (ještě jednou pro jistotu zdůrazňuji to zjednodušení) kámen mudrců, který mění bezcenné substance ve zlato a elixír života jako pramen věčného mládí nebo aspoň univerzální lék na všechny neduhy. Někdy dokonce věčný život zvládne společně s výrobou zlata jen jediná substance – a to i bez poněkud nejisté podmínky (zdaleka nejen křesťanské), stanovící, že nejdřív je třeba být hodný a pak umřít, nejlépe mučednickou smrtí.

Kdo by tohle nechtěl?

Karel Čapek sice v divadelní hře *Věc Makropulos* dokazuje, že po pár stoletích může nesmrtelnost člověka omrzet, ale jeho Elina Makropulos, alchymistova třisetletá dcera toužící po smrti, je jen fikce. Naproti tomu konec pozemské existence pro nás, kteří nejsme divadelní postavy, je jistota, s níž není lehké se smířit. Nešlo to nejspíš nikdy, dá se proto předpokládat, že něco na způsob alchymie tu bylo vždycky. I když to měnilo názvy, podoby a cesty, jak ke kýženému věčnému štěstí dospět už na tomto světě.

Doklady ale samozřejmě máme až z časů, kdy existovalo písmo – a některé naznačují, že nám známá středověká a renesanční alchymie mohla být jen slabým odvarem té starověké. Tak třeba sjednotitel Číny a její první císař Čchin Š-chuang-ti (260–210 př. n. l.) sice netrpěl hmotnou nouzí, ale k úplné spokojenosti mu ještě chyběla nesmrtelnost. Nechal si proto připravit nápoj nesmrtelnosti – který ho obratem odeslal na onen svět. Obsahoval totiž rtuť a ta zdraví moc neprospívá. Byla to zřejmě smrt dost trýznivá a leckdo by řekl, že ho dohnala karma, protože za živa se vyznačoval extrémní krutostí. Není mimochodem bez zajímavosti, že na léčení těžkými kovy podle alchymistických receptů pravděpodobně mnohem později v Praze zemřel i slavný astronom, astrolog a alchymista Tycho Brahe. A mnoho dalších, protože víra v ozdravné účinky těchto kovů přetrvávala překvapivě dlouho.

Smrt prvního čínského císaře by mohla být jen jedním z mnoha trapných až fatálních omylů, které hledání elixíru mládí a kamene mudrců provázely, kdyby v souvislosti s ním neexistovaly indicie, že okolí Čchin Š-chuang-tiho umělo mnohem víc, než jen otrávit panovníka příslibem nesmrtelnosti. Dnes nejslavnější památkou na despotickou vládu tohoto císaře je terako-

tová armáda, která patří mezi divy starověkého světa: několik tisíc soch válečníků a koní mělo panovníka doprovázet v posmrtném životě.

Jde však možná jen o malou část pohřební výbavy, zatímco zbytek by se měl nacházet pod nedalekou, dosud neprozkoumanou pyramidou vysokou 76 metrů. A není to nejspíš zbytek ledajaký. O jeho obsahu kronikář S'-ma Čchien napsal, že tam 700 000 dělníků z celé tehdejší Číny „pod třemi vrstvami podzemní vody“ vybudovalo město plné pokladů, nad nímž se klene bronzové nebe se světlý napodobujícími hvězdy. Jsou tu také dvě řeky rtuti uváděné do pohybu jakýmsi mechanismem, které představují čínské veletoky Jang-c'ťiang a Žlutou řeku vtékající do moře. To celé (a mnoho dalších divů) pak má chránit před vetřelci řada důmyslných pastí. A aby nebyla tajemství gigantické hrobky odhalena, zemřely v ní nejen císařovy konkubíny, ale i všichni, kdo se podíleli na její stavbě.

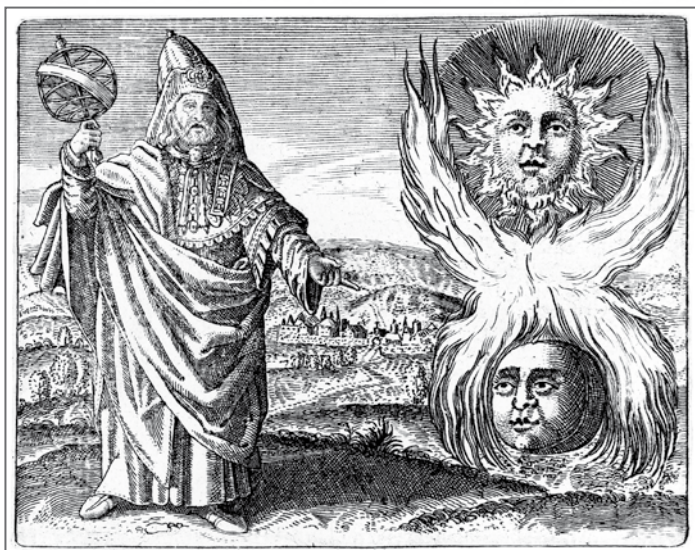
Na první pohled to vypadá jako fantazie dávného kronikáře, ale moderní analýzy půdy v okolí pyramidy opravdu odhalily zvýšený obsah rtuti. Čínské úřady však brání archeologickému výzkumu, údajně kvůli obavám z nástrah a z ekologické katastrofy, ale také proto, že současné archeologické metody nepovažují za dostatečně šetrné.

Ať už je to ten pravý důvod nebo ne, pro nás je důležité něco jiného: i kdyby staročínský kronikář hodně přeháněl, pořád ještě jeho vyprávění znamená, že se tam ukrývá něco mimořádného. A protože alchymisté minulosti byli tím, čím jsou dnes vědci a inženýři, bez nich se takové dílo jistě neobešlo. To by současně znamenalo, že alchymie, kterou známe, je jen odleskem mnohem komplexnějších vědomostí, které se během času poztrácely.

Jaké vědomosti to byly?

Počátky čínské alchymie se ukrývají v neznámé minulosti a také její nejstarší podoba je nejasná. Obecně se dá říci, že se alchymisté „Říše středu“ soustředili především na nesmrtelnost nebo aspoň dlouhověkost, ale snaha o přeměnu méně hodnotných substancí ve zlato v této snaze také nechyběla – dokonce byla nedílnou součástí cesty k nesmrtelnosti.

Na první pohled se nám může zdát, že jde o dva navzájem vzdálené problémy, ale pro dávné myslitele mezi nimi existovalo hluboké logické spojení: protože ještě nevěděli, že zlato jde rozpustit v lučavce královské (směs kyseliny dusičné a kyseliny chlorovodíkové), věřili, že je nezničitelné, tedy „nesmrtelné“. Takže učenec, jenž v něj dokáže proměnit bezcennou „smrtelnou“ hmotu, při tom sám projde proměnou, která ho učiní nesmrtelným.

Hermes Trismegistos na ilustraci ze 17. století

Čínští učenci přitom věřili, že přeměna bezcenného kamene v ušlechtilý kov je možná, protože se domnívali, že mají před očima konkrétní příklady. K těm zdánlivě nejnázornějším patřila přeměna nevzhledného kamene známého jako rumělka (cinabarit) ve rtuť, kterou považovali za tekuté stříbro. Stačilo rumělku vystavit plameni a z obyčejné hroudy začaly vytékat stříbřité kapky. Při tehdejších možnostech chemické analýzy (či spíše její absenci) nebylo těžké se domnívat, že jde o skutečné stříbro – a jeho nejbližším příbuzným přece je ještě cennější zlato. Takže logicky musí být možné ho z kamení nějak získávat také. Staří Číňané ovšem nevěděli, co víme my, totiž že rumělka je ve skutečnosti sulfid rtuťnatý (HgS) a při pražení unikne síra, takže zůstane rtuť. A ta se sice leskem a barvou stříbru podobá, přesto ale stříbrem není.

Čínští učenci ovšem nebyli tak hloupí, aby si nevšimli, že na rozdíl od stříbra je rtuť za pokojové teploty tekutá. Ale kromě toho zaznamenali i jiný a zásadnější rozdíl: je výrazně těžší. A právě to je nejspíš přesvědčilo, že tudy vede cesta ke zlatu, které má prakticky stejnou měrnou hmotnost (dnešní vědec by řekl, že zatímco rtuť má atomové číslo 200,59, u zlata

to je téměř shodných 196,97, zatímco u stříbra jen 107,87). Jinak řečeno: bez možnosti provést chemickou analýzu (a dokonce i bez pomyšlení, že je něco takového možné) se jim muselo zdát, že na cestě od obyčejné horniny ke zlatu jim zbývá udělat už jen poslední malý krok: proměnit v něj „tekuté stříbro“, které v jejich představách bylo mezistupněm na cestě od stříbra ke zlatu. Rtuť proto byla středem mimořádného zájmu alchymistů po celou dobu existence alchymie. A často také zdrojem jejich záhuby, jak zdravotní, tak i finanční, protože byla nejen jedovatá, ale i drahá.

Je to jen moje hypotéza, ale nemohu se zbavit pocitu, že právě tady někde jsou skutečné kořeny dnes známé alchymie, zatímco všechno ostatní kolem – od alchymické mystiky až po alchymii jako filosofický systém snažící se vysvětlit podstatu světa – se nabalilo až dodatečně.

Rudá je dobrá

Tomu, že tu jsme blízko u počátků alchymie, nasvědčuje i barva hypotetického kamene mudrců, který má být červený stejně jako rumělka. A nejen to: v mystice pozdější evropské alchymie hrála významnou roli typická půda z okolí izraelského Jeruzaléma, která je rovněž červená. Mýtické posvěcení k zásadní úloze při alchymické přeměně hmoty, těla i duše jí dodával sám biblický Nový zákon, protože právě tady Kristus konal své zázraky jako třeba přeměňování vody ve víno, a dokonce vstal z mrtvých. Tedy dělal vlastně dost podobné věci, o jaké usilují alchymisté prostřednictvím kamene mudrců a elixíru života.

V souvislosti s mystikou červené barvy se nabízejí podivné indicie ještě vzdálenější v čase. Už jeskynní umění a hroby mnoha paleolitických kultur prozrazují, že tehdejší lidé rudé přičítali jakýsi hluboký magický význam. Má se za to, že symbolizovala životní sílu nebo ochranu proti zlým duchům, ale to jsou jen moderní spekulace.

Spojitosť mezi oblibou červené barvy v rituálech starší doby kamenné s jejím významem v křesťanské mystice a v alchymii může spočívat jen v tom, že jde o barvu krve, a proto jsou k ní lidské smysly mimořádně vnímavé a psychická odezva je u rudé ze všech barev nejsilnější (což je mimochodem i důvod, proč ji měli tak rádi nacisté a komunisté). Současné ale

nelze ani vyloučit, že od paleolitu až po novověk vede prostřednictvím této barvy jakási skrytá mystická spojitost, byť se z ní možná časem vytratil původní smysl.

Když už jsme u zdánlivě vzdálených souvislostí týkajících se rtuti a rudé barvy, pak možná stojí za zmínku, že byla velmi oblíbená i na druhém konci světa: u starých Mayů. Jejich kultura kvetla ve Střední Americe na poloostrově Yucatán (dnešní Mexiko) mezi 25. stoletím před naším letopočtem a 16. stoletím našeho letopočtu. V jedné etapě své existence (většina zdrojů mluví o letech 250 až 1100 našeho letopočtu) používali jak čistou rtuť, tak cinabarit ve velkém měřítku, o čemž svědčí to, že nádoby s těmito surovinami se na mayských archeologických lokalitách skutečně našly. Rtuť a její sloučeniny si dokonce oblíbili až tak, že dnes jsou na místě některých jejich měst v půdě koncentrace, které dodnes nejsou moc zdravé. Cinabarit používali jako barvivo, ale na co potřebovali těžký, tekutý a elektricky vodivý kov, není moc jasné, což dělá radost zastáncům archeoastronautických teorií. Příznivce Atlantidy zase potěší, že rtuť byla oblíbená na obou stranách Atlantiku – a bájný ostrov měl ležet právě na půl cesty.

Ale zpět k evropským alchymistům. Někteří z nich dokonce tvrdili, že pro ně mluví i Starý zákon, jen to tam jeho autor nějak zapomněl napsat: Bůh si prý uplácal Adama z červené hlíny. Proto byla mezi alchymisty velmi žádaná takzvaná *terra adamica*, adamická hlína, „ze které bylo v ráji utvořeno Adamovo nesmrtelné a nerozložitelné tělo“, jak se píše v jednom alchymistickém spisu. Ve skutečnosti ale část Bible popisující stvoření člověka o hlíně vůbec nemluví, natož pak o její barvě – stvoření z hlíny je až výmysl islámu. Může to být také jedna z indicií, že alchymie přišla do Evropy prostřednictvím arabské učenosti.

Legenda přisuzující při transmutaci a uvolňování sil obsažených ve hmotě význam rudé barvě přitom stále žije. Nasvědčují tomu moderní pověsti o červené rtuti, která má mít mimořádný strategický význam v tajných vojenských programech, v nichž prý sehrála úlohu i naše země. To si ale necháme na později a ještě na chvíli se vrátíme do staré Číny.

Ani staří Číňané nebyli v „nabalování“ mýtů a myšlenkových systémů na přeměnu obyčejné hmoty ve zlato výjimkou: jejich alchymii nechyběla bohatá filosofická omáčka, která bezprostředně souvisela s konceptem harmonie protikladů jin a jang, s vírou v existenci nesmrtelných jedinců (ještě uvidíme, že alchymický význam byl přikládán i nápadně podobné víře

v biblické praotce žijící stovky let) a v souvislost mezi zlatem jako nezničitelným, a tedy nesmrtelným kovem se zdravím a dlouhověkostí.

Právě síra a rtuť obsažené v rumělce byly silnými nositeli principu jin a jang, proto se věřilo v jejich mimořádnou léčivou moc. Císař Čchin Š-chuang-ti na to doplatil životem a nejspíš nebyl sám. Můžeme si to vysvětlit dvěma způsoby: buď to dokazuje, že alchymie je omyl a pověra – nebo že zabíjí nezasvěcence, kteří se jejich tajemství pokoušejí zmocnit neoprávněně a zkratkou.

Indická mezihra

Asi nejčastěji se dočtete, že evropská alchymie má kořeny v Egyptě a vznikla nezávisle na čínské, protože s tou se Evropa seznámila až v moderní době prostřednictvím britského sinologa Obeda Simona Johnsona (1881–1970). Ten mezi lety 1909 a 1923 žil v Číně a přeložil do angličtiny několik tamních alchymických spisů, které se pak staly základem jeho disertační práce *Study of Chinese Alchemy*.

Ve dvacátém století ale už byla evropská alchymie prakticky mrtvá, a tak se nikdo nepozastavil nad tím, že na dvou navzájem nesmírně vzdálených místech rozlehlého Starého světa nezávisle na sobě vznikla dvě učení, která jsou v mnoha ohledech téměř shodná.

Skutečnost proto nejspíš byla jiná. Ze stejné doby jako nejstarší čínské zprávy o alchymii jsou také podobné indické texty. Není dokonce vyloučené, že vznikla právě tady – alespoň pokud má pravdu zmíněná hypotéza, že za vírou v možnost přeměny kamene ve zlato je rumělka. Ta se totiž tehdy těžila především v Indii, zatímco čínská ložiska byla nepříliš vydatná; ostatně se má za to, že sám název cinabarit pochází z indického subkontinentu. A ten se roku 326 před naším letopočtem vydal dobývat Alexandr Makedonský. Sice se mu to nepovedlo a jeho vojska byla v krvavé bitvě u Hydaspés v květnu následujícího roku na hlavu poražena, ale on a jeho velitelé se přesto možná stačili s alchymii seznámit. Dokonce by bylo divné, kdyby je nezajímala, protože kdo byl nechťel být nesmrtelný a ještě ke všemu bohatě zásobený zlatem z obyčejného kamení.

Může to vypadat jako pouhá spekulace, jenže příběh má pokračování. Alexandrovi i jeho nejvyšším velitelům se podařilo přežít nejen bitvu u Hydaspés, ale i strastiplný návrat. Roku 323 př. n. l. sice nejslavnější vojevůdce všech dob předčasně zemřel (podle některých spekulací ho někdo otrávil), ale jeho generál Ptolemaios I. Sótér (367–283 př. n. l.) ovládl Egypt a založil tu prosperující království, které mimo jiné proslulo na svou dobu nesmírně štedrou podporou věd. Pokud on nebo někdo z jeho vojska přinesl z Indie znalosti alchymie, tak ptolemaiovský Egypt by byl tím nejlepším místem, kde z tohoto semene znovu vykvetla.

Pouhá hypotéza?

Ne tak docela. Podle jedné pověsti měl právě Alexandr Makedonský ze svých výbojů přivést *Smaragdovou desku* (*Tabula Smaragdina*), text nejasného původu, který je považován za základ evropské alchymie. A její údajný autor Hermes Trismegistos (Hermes Tříkrát Mocný) je v některých verzích alchymických mýtů spojován s Egyptem, kde měl žít a kde prý byla nalezena jeho hrobka i se *Smaragdovou deskou*. Měl být také autorem poněkud záhadného spisu jménem *Corpus Hermeticum*, který údajně obsahuje všechna tajemství důležitá pro provozování alchymie.

Ale navzdory jeho „hermetičnosti“ si dnes můžete jeho moderní překlady (nebo možná údajné překlady, případně to, co z originálu zbylo po staletích prepisů a editací) běžně koupit na internetu.

Ale neradujte se předčasně: cestu ke kameni mudrců a elixíru života vám neotevře. Ve skutečnosti jde spíš o značně nesrozumitelný a poněkud nesooudě poskládaný soubor většího množství filosofujících spisů. Myšlenky v něm obsažené nám však umožňují určit dobu vzniku, protože tu je vidět vliv filosofii a věrouk, které hýbaly ptolemaiovskou Alexandrií někdy na počátku letopočtu.

Zdálo by se tedy, že věc je jasná, jenže to má hned několik háčeků. Především dnes známý *Corpus Hermeticum* nemusí být tím původním, protože nejspíš vznikl až mnohem později. Originálních alchymistických spisů se ze starší doby moc nedochovalo, protože roku 296 našeho letopočtu římský císař Dioklecián (244–316 n. l.) provozování alchymie pod přísnými tresty zakázal, nechal shromáždit všechny alchymistické knihy a poručil je spálit.

S existencí nějakého „obyčejného“ Herma Trismegista v helénské Alexandrii také vášnivě nesouhlasí většina autorů píšících o alchymii: zatímco podle některých to byl mrtvý stařec, kterého kdosi našel pohřbeného v py-

ramidě i se *Smaragdovou deskou* v ruce, jiní říkají, že šlo o staroegyptského kněze, nebo praotce Noema, případně biblického proroka Henocha (Enocha), ale i řeckého filosofa Empedokla (490–430 př. n. l), blíže nespecifikovaného krále Atlantidy, nebo dokonce syna samotného Boha... nebo o jakoukoliv jinou více či méně mýtickou postavu starověku, na kterou si vzpomenete (nebo spíš na kterou si zrovna vzpomněli autoři pokleslé rá-doby záhadologické literatury vycucané z prstu).

Častá jsou také tvrzení, že to byl egyptský bůh Thovt či řecký Hermes – a aby to bylo ještě složitější, mnozí skeptičtí autoři naopak soudí, že vůbec neexistoval. Ale protože právě tady údajně začala evropská alchymie (spo-lečně s magií i dalšími okultními vědami, a dokonce prý i mnohé tajné spo-lečnosti), nezbude nám než se tímhle pánem a jeho údajným dílem zabývat podrobněji. Je to ostatně zajímavější, než se na první pohled zdá, protože pátrání nás zavede do nečekaných hlubin minulosti plných tajemství.